

MAALID JA GRAAFIKA TALLINLASE ELAMUS 16. JA 17. SAJANDIL

Pia EHASALU

Ennistuskoda Kanut. Pikk 2, EE-0001 Tallinn, Eesti

On vaadeldud kunstikogumise algstaadiumi ja arengut Tallinnas 16. sajandi algusest 17. sajandi lõpuni. Linnaelanike maali- ja graafikakolleksioonide analüüsimisel on toetutud Tallinna elanike varaloenditest saadud andmetele. On püütud kindlaks teha maalide võimalikku päritolu ning temaatilisi eelistusi nende kolleksioneerimisel, aga ka uurida, kuidas on sajandite jooksul muutunud maalide ja graafika kogujate arv ning kogude suurus.

Kunstikultuuri komponendina on professionaalse kunstitegemisega alati kaasnenud kunsti kolleksioneerimine. Kunstikogumise uuema aegne traditsioon Euroopas oli 16. sajandiks läbinud juba paari aastasaja pikkuse arengu. Kolleksioneerimistava kujunes 14. sajandi jooksul Itaalias ja seda mõjustas antiigi traditsioonide taaselustumine, humanistlike ideede ja inimkesksema maailmavaate levik, kunsti ja religiooni vahelise seose lõdvenemine ja toendkunsti (tahvelmaal, vabaskulptuur) süünd.

Ülevaatlikumad käsitlused Tallinna linnaelanike kunstikogudest 16.–17. sajandil seni puuduvad. Käesoleva artikli eesmärk on arhiivandmetele toetudes jälgida kunstikogumise algstaadiumi ja arengut Tallinnas alates 16. sajandi algusest kuni 17. sajandi lõpuni. Peamiselt on keskendutud linnaelanike maali- ja graafikakolleksioonide analüüsile, käsitlusest on välja jäetud kogudes leiduv pisiplastika. On püütud kindlaks teha maalide võimalikku päritolu ning temaatilisi eelistusi nende kolleksioneerimisel. Niisugune lähenemine on vajalik, sest 16. ja 17. sajandi erakogudes olnud maale ei ole peaaegu säilinud. Ainus erand on nn. Huecki maja (Lai t. 29 kinnistu) kaheksast portreest koosnev kogu 17. sajandist. See moodustab vaid murdosa kunagi Tallinna elanike valduses olnud maalidest. Suur hulk säilinud arhiivimaterjali võimaldab teha statistikat, kuidas on sajandite jooksul muutunud maalide ja graafika kogujate arv ning kogude suurus.

Potentsiaalseteks kunstikogujateks olid mainitud perioodil eelkõige kõrg- ja keskkihti kuuluvad inimesed. 16. sajandi keskpaiku moodustasid ühiskonna kõrgkihi Toompeal ja Tallinna all-linnas aadel, vaimulikkond ja kaupmehed ning literaadid, keda kokku oli elanikkonna hulgas umbes 15%¹, keskkihi enamiku aga Kanuti ja Oleviste Gildi kuulunud tsunftikäsitöölised. Püha Ihu Gildi liikmed arvati juba alamkihi hulka. Kesk- ja alamkihi piiril seisid väikelaevnikud, tänavakaubitsejad ja õllepruulijad. Keskkiht moodustas ligi 18,5% elanikkonnast. Elanikkonna põhimassiks (ca 66,5%) olid alamate elukutsete esindajad ja tsunfti mitte kuuluvad käsitöölised, rae- ja gilditeenrid, koduteenijad, töölised ja eeslinna kalurid. 16. sajandiga võrreldes ei toimunud 17. sajandi jooksul Tallinna elanikkonna sotsiaalses struktuuris olulisi nihkeid. Koos pereliikmetega oli 1688. aastal Tallinna kõrgkihis umbes 1800 isikut ehk 14% elanikkonnast. Keskkiht (ca 2700 isikut ehk 20% elanikkonnast) koosnes endiselt tsunftikäsitöölisest, kes 17. sajandi lõpul kuulusid peamiselt Kanuti Gildi, ent sinna hulka arvatakse ka alamohvitserid (seersandid, veltveebid ja kapralid). Kõrgem alamkiht (või ka alam keskkiht) moodustus Oleviste Gildi koondunud käsitöölisest ja tsunftivälisest käsitöölisest ning soldatitest, keda oli koos perekondadega umbes 2000 isikut. Sotsiaalselt kõige madalamal astmel seisis kaubanduses ja käsitöös kasutatav abitööjõud – sulased, õpipoisid, sellid, aga ka kojamehed, majateenijad ja teised (ligi 3500 isikut). Nendega liitus veel arvukas elanikkonna rühm, keda elukutsete järgi määratleda ei saa. Kogu linna elanikkond ei olnud aga identne linna poliitilise kogukonnaga. Linna kodanikkonna moodustasid vaid kaupmeeste ehk Suurgildi ja kahe käsitöölise gildi (Kanuti ja Oleviste) liikmed. Linnakogukonda ei kuulunud literaadid, kes üldjuhul linnakodanikud ei olnud, samuti vallalised kaupmehed (nii kodu kui ka välismaised), kes olid Tallinna Mustpeade Vennaskonna liikmed, ning kogu sotsiaalne alamkiht.

Tallinna elanike kunstikogude kohta pakuvad materjali 16. ja 17. sajandi varaloendid Tallinna Magistraadi arhiivist (Tallinna Linnaarhiiv, f. 230, n. 1, s. A.e. 1–10 ja B.t. 1–14). Neid on säilinud erakordne hulk, kokku 1144, millest 652 on pärit 16. sajandist, 492 aga 17. sajandist. Üsna rikkalikult esindatud linnakodanike testamendid siinse teema seisukohalt huvi ei paku, sest selles allikaliigis linnakodaniku mobiilset vara üksikasjalikult üles tähendatud ei ole.

Tallinna varaloendite põhjal on ilmunud mõned kirjutised. Tallinna kodaniku-maja sisustust 17.–18. sajandil on varaloendite alusel uurinud K. Kodres.²

¹ Tallinna elanike arvu ja sotsiaalsest struktuurist kõneldes on siin ja edaspidi toetunud järgmistele uurimustele: **Johansen, P., Mühlen, H. v. z.** Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 15.) Köln; Wien, 1973; **Mühlen, H. v. z.** Besitz und Bildung im Spiegel Revaler Testamente und Nachlässe aus der Mitte des 17. Jahrhunderts. – Rmt.: Reval und die Baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag. Koost. J. v. Hehn, C. J. Kenez. Marburg a. Lahn, 1980; **Mühlen, H. v. z.** Die Revaler Munster-Rolle anno 1688: Ein Verzeichnis der Bürger und Einwohner. Lüneburg, 1992.

² **Kodres, K.** Elamuinterjööri ja selle sisustusest Tallinnas 17.–18. sajandil. – Rmt.: Vana Tallinn, II (VI). Tallinn, 1992, 51–77.

Tema artiklis on lühidalt juttu ka maalidest kui sisustuse osast ja sotsiaalse staa-
tuse näitajast. Toetudes 17. sajandi keskpaiga varaloenditele ja testamentidele,
on Tallinna elanike varanduslikku seisu, haritust ja huvisid analüüsinud Heinz
von zur Mühlen.³

Kahjuks ei ole sugugi nii rikkalikult säilinud Saksa linnade samalaadne
materjal, mis oleks vajalik maalide tähistamiseks kasutatud terminoloogia ja
temaatiliste eelistuste võrdlemisel, samuti statistilise analüüsi juures. Lüübekis
on varaloendeid säilinud vaid 55⁴, neist 33 langeb 17. sajandisse⁵ ja kaks pärineb
16. sajandist⁶. Lemgos on varaloendeid 16.–19. sajandini säilinud küll 445⁷, kuid
üksnes kolm neist on 16. sajandist ja neli 17. sajandist⁸.

Viimastel aastatel on Euroopas ilmunud arvukalt varaloendite analüüsil põhi-
nevaid uurimusi interjöörikuundusest.⁹ Üksikuid andmeid maalide olemasolust
kodanikumajades võib leida linnaelanike kogu materiaalsel kultuuri ja olmet
käsitlevates kirjutistes, nagu Renate Reichsteini artiklites "Inventare als
Quelle für die Hausforschung"¹⁰ ning "Wohnen in Lübeck um die Mitte des
17. Jahrhunderts"¹¹. Nendes töodes on rõhuasetus kas kitsamalt interjööri
probleemidel või laiemalt linnakodanike olmel. Seetõttu sobivad need vaa-
deldava teema taustmaterjaliks. Konkreetsemat võrdlusmaterjali ja võimalusi
paralleelide tõmbamiseks Tallinnaga pakub sama autori artikkel "Schildereyen
und Conterfeite. Wohnnutzung im Spiegel von Kleinkunst: Eine kurze Analyse
von Nachlassinventaren"¹², kus Lüübeki kodanike varaloendites 17. sajandil
nimetatud kunstiesemeid (maale, pisiplastikat) on analüüsitud elamu ruumi-
kasutuse funktsioonist ja selle muutusest lähtuvalt. Lorne Campbell on Madal-
maade 15. sajandi kunstirgu käsitlevas artiklis "The art market in the southern
Netherlands in the fifteenth century"¹³ toetunud paljuski varaloendite mater-
jalidele ning saanud teavet erakogudes leiduvate maalide ja graafika kohta
juba alates üsna varastest aegadest. John Michael Montias monograafias

³ Mühlen, H. v. z. Besitz und Bildung im Spiegel Revaler Testamente, 263–280.

⁴ Kodres, K. Elamuinterjööri ja selle sisustusest Tallinnas, 54.

⁵ Reichstein, R. Wohnen in Lübeck um die Mitte des 17. Jahrhunderts. – Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde, 61. Lübeck, 1981, 37.

⁶ Reichstein, R. Inventare als Quelle für die Hausforschung. Hausbau in Lübeck. – Jahrbuch für Hausforschung, 35. Sobernheim, 1984–86, 207.

⁷ Kodres, K. Elamuinterjööri ja selle sisustusest Tallinnas, 54.

⁸ Kaspar, F. Bauen und Wohnen in einer alten Hansestadt. Zur Nutzung von Wohnbauten zwischen dem 16. und 19. Jahrhundert dargestellt am Beispiel der Stadt Lemgo. – Rmt.: Denkmalpflege und Forschung in Westfalen, IX. Bonn, 1985, 21.

⁹ Kodres, K. Elamuinterjööri ja selle sisustusest Tallinnas, 51–77.

¹⁰ Reichstein, R. Inventare als Quelle für die Hausforschung, 201–213.

¹¹ Reichstein, R. Wohnen in Lübeck um die Mitte des 17. Jahrhunderts, 37–50.

¹² Reichstein, R. Schildereyen und Conterfeite. Wohnnutzung im Spiegel von Kleinkunst: Eine kurze Analyse von Nachlassinventaren. – Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde, 62. Lübeck, 1982, 215–224.

¹³ Campbell, L. The art market in the southern Netherlands in the fifteenth century. – The Burlington Magazine, 18. London, 1976, 188–198.

"Artists and Artisans in Delft"¹⁴ on üks peatükk pühendatud ka 17. sajandi Delfti kodanike kunstikogudele. Baseerudes ajavahemikust 1610–1680 säilinud 1224 inventaariumil on analüüsitud kunstikogumise suundumusi, kogude suurust ja arvukust ning enam eelistatud meistreid. Kuigi Delft ei ole tolleaegse Tallinna suhtes mitte päris ideaalne võrdlusmaterjal (sealne elanike arv oli umbes kolm korda suurem kui Tallinnas, kunstnikke tegutses rohkem ning nad olid enam spetsialiseerunud), pakub Montiase käsitlus erakordse põhjalikkuse tõttu ainulaadset lisamaterjali.

Tallinna puhul on eranditult tegu elaniku surma järgsete varaloenditega, mis olid vajalikud pärandi jaotuse reguleerimisel, kui see ei olnud eelnevalt testamendiga kindlaks määratud. Peale kinnisvara (maja, linnasarases asuvad aiad jms.), raha ja võlaobligatsioonide on väga täpselt üles loetud omaniku kogu vallasvara – väärisesemed metalliliikide kaupa (eraldi kuld-, hõbe-, messing-, vask- ja raudesemed), tekstiil (voodipesu, riided), mööbel, raamatud, kunstiesemed, relvad ning muusikariistad. Siin ilmnebki varaloendite eelis: neis ei peegeldu mitte ainult konkreetse majapidamise elustandard või vara omaniku elukutse, vaid ka tema huvid ja kalduvused. Viimased eriti omaniku eluajal kogutud raamatute, kunstiesemete ja reisidokumentide kaudu. Varaloendid ei piirdu ainult linlase majavarustuse loendamisega. Näiteks väikepoodniku puhul on üsna detailselt ära toodud poe inventar, mis pakub huvitavaid andmeid graafikaga kaubitsemise kohta. Ülevaatlik on varaloendite andmestik seetõttu, et ta pakub informatsiooni linna kõigi sotsiaalsete kihtide kohta ega ole piiratud vaid kodanikkonnaga.¹⁵ Esindatud on nii kõrgkiht kaupmeeste ja literaatide kaudu kui ka keskkiht käsitöömeistrite näol ning leidub isegi mõningaid varaloendeid linna kõige madalamast kihist (näiteks töölise Andres Bartelsoni inventaarium 1654. aastast). Samuti leidub mujalt Tallinna saabunud, kuid siin surnud kaupmeeste ja käsitööliste üksikuid varaloendeid. Kuigi varaloendeid on säilinud üsna palju, ei või unustada, et need kajastavad vaid suhteliselt väikest osa tolleaegsete elanike majapidamistest. Mitte kõiki, eriti madalamasse sotsiaalsesse kihti kuuluvaid majapidamisi ei inventeeritud ning mitte kõik varaloendid ei ole kindlasti säilinud. Seega loovad varaloendid statistiliselt umbkaudse pildi tol ajal elanike valduses olnud maalidest ja graafikast. Näitena võiks tuua 1658. aasta varaloendid, mis kajastavad eelneval aastal katku surnud linnaelanike vara. Ühe aasta kohta on inventaariume päris suur hulk – 34, kuid arvestades, et 1657. aastal suri Tallinnas katku umbes üks kolmandik linnaelanikest, siis kajastavad need üksnes murdosa tegelikust olukorrast. Enamasti on varaloendites leiduv vallasvara üles tähendatud materjalide järgi erinevalt Saksa linnade elanike inventaariumidest, kus vara on kirja pandud ruumide kaupa.¹⁶

¹⁴ Montias, J. M. Artists and Artisans in Delft. A Socio-Economic Study of the Seventeenth Century. Princeton, 1982.

¹⁵ Kodres, K. Elamuinterjööri ja selle sisustusest Tallinnas, 54.

¹⁶ Samas, 70.

Varaloendid jagunevad arhiivis kahte säilikurühma (A.e. ja B.t.) ning üksikjuhtudel varaloendid kattuvad. Kuivõrd varaloendid säilikurühmas A.e. on enamjaolt köidetud, on võimalik, et tegu on samaaegse ümberkirjutusega säilikurühmast B.t. Sellega on seletatav ka mõningate materjalide kattumine. Maalide koguarvestusest on dubleerivad varaloendid välja jäetud, mitte aga varaloendite koguarvestusest. Kattuvates varaloendites on enamasti sarnased ka loetletud esemed, kuid esineb juhtumeid, kus kord on maalid märgitud, kord mitte. Nii ei ole ühes Bartholomeus Berneri varaloendis aastast 1604 (s. B.t. 7, l. 88p) nimetatud maale, kuid teises sama aasta varaloendis (s. A.e. 8, l. 21p, 22) leidub üks maal: "1 Salvator gemahlet".

16. ja 17. sajandi varaloendite alusel võib saada andmeid maalide keskmise arvu kohta kogudes, samuti jälgida maalide esinemistihedust ja selle muutusi varaloendite koguarvust lähtudes (vt. ka tab. 1 ja 2). Veidi detailsemalt on võimalik käsitleda maalide arvu muutumist 17. sajandi lõikes ning esitada ka portreemaali protsentuaalne analüüs suhtes maalide üldarvuga (vt. tab. 2).

Tallinna 16. ja 17. sajandi varaloendites on enamik maale tähistatud lihtsalt kui *konterfeit* või *schilderey*, täpsemaid määratlusi maalide süžee kohta on vähe

Tabel 1

Maalide hulk Tallinna elanike varaloendite alusel

Sajand	Varaloendite arv	Maale nimetavaid varaloendeid	Maale kokku	Portreid	Paraad-portreid
16. sajand	652	32	96	22	1
17. sajand	492	91	857	293	18

Tabel 2

Maalide üldarvestus Tallinna elanike varaloendite alusel 17. sajandil

Aeg	Varaloendite arv	Maale nimetavaid varaloendeid		Maale kokku	Maalide keskmine arv kogus	Portreid kokku	Portreede keskmine arv kogus	Portreede % maalide üldarvust
		arv	%					
1600–1627	205	17	8	110	6,8	22	1,2	20
1628–1656	119	29	24	145	5	53	1,8	36
1657–1684	116	28	24	450	16	157	5,6	34
1685–1700	52	17	32	152	8,9	61	3,5	40

ning sedagi enamasti alles 17. sajandi teisest poolest alates. Nii ei õnnestu luua statistiliselt objektiivset pilti Tallinna linnaelanike kunstilistest eelistustest. Omavahel saab võrrelda vaid portreede ja muude maalide arvulist suhet.

16. sajandil varaloendites maalikunsti kohta kasutatav terminoloogia on äärmiselt mitmekesine ning pole alati üheselt interpreteeritav. Mitmel juhul on raske määrata, kas kasutatud termin tähistab tahvelmaali või mitte. 16. sajandi terminid *Tafell* (*Defell*), *gemalede Tafel*, *vermalede Brede*, *Bildentafelke*, *Tafelbilde* ja *Bild* on osaliselt käibel olnud ka 17. sajandil. Vaid 16. sajandiga piirdub terminite *vermalet Laken* (*gemalet Laken*) ja *Lakenbilde* esinemine. Terminid *Konterfeit* (*Contrafett*, *Abcontrafeigung*) ja *Bildniss* on kasutusel olnud nii 16. kui ka 17. sajandil. *Schilderey* ilmub Tallinna varaloenditesse esmakordselt alles alates 17. sajandi teisest veerandist. 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi esimesel poolel on käibinud termin *Gemählet* (*Gemählte*), vähem *Mahlwerck*.

Tallinna varaloendites linnaelanike vara (sh. maale) hinnatud ei ole. Taani 17. sajandi varaloendite koostamisel on maalide väärtust hinnatud kohalike maalijate abil. See annab tunnistust, et maale peeti väärisesemeteks.¹⁷ Tallinnas piirduti aga inventeerija suvast lähtuvate hinnangutega *vana*, *uus* ja *kehv*. Mitte ühelgi korral pole märgitud maalija nime, vaid ühel korral on inventeerija lisanud täheühendi, mida võiks tõlgendada kui monogrammi. Friedrich Taube portreekogu hulgas on olnud üks vana prantsuse portree – "ein alt französisch Conterfeit mit H.M.U.M. ".¹⁸ Tõenäoliselt on need siiski portreeteritu initsiaalid.

Teadaolevalt varaseim juhtum, kus kunstiteosed olid loetletud kunstnike nimede järgi, on Firenze kunstikoguja Giovanni Rucellai testament 1481. aastast.¹⁹ Kõige täpsemaks Itaalia 15. sajandi tänini säilinud inventariumiks peetakse Lorenzo de' Medici postuumset varaloendit, kus kunstiesemed on nii hinnatud kui ka võimaluse korral atribueeritud.²⁰ Delfti 17. sajandi varaloendites on maalid ja graafika tavapäraselt hinnatud ning jõukamatele kodanikele kuulunud maalid sageli ka notari poolt atribueeritud.²¹ See võimaldab järeldada, missugused olid tol ajal eelistatumad kunstnikud, kas koguti kaasaegsete või varasema perioodi meistrite maale, kohalike või võõramaiste kunstnike loomingut. Tallinna varaloendite alusel kahjuks selliseid järeldusi teha ei saa.

Mõningatel juhtudel on Tallinna varaloendites siiski kasutatud tähistusi, mis näivad viitavat maali päritolule. Üks selliseid on termin *russche*, *russisch bilde*. Näiteks oli 1533. aastal Hans Bartholtsil üks vene pilt ("1 rusch bilde"²²), 1591 Hans Makeprangil lisaks paljudele teistele maalidele ka kolm vene pilti²³, 1604

¹⁷ Eller, P. Kongelige portraetmalere I Danmark 1630–1682. København, 1971, 65.

¹⁸ Tallinna Linnaarhiiv (TLA), f. 230, n. 1, s. B.t. 12, l. 3.

¹⁹ Holst, N. v. Creators, Collectors and Connoisseurs. The Anatomy of Artistic Taste from Antiquity to the Present Day. cop. London, 1967, 61.

²⁰ Alsop, J. The Rare Art Traditions. The History of Art Collecting and its Linked Phenomena. London, 1982, 395–398.

²¹ Montias, J. M. Artists and Artisans in Delft, 220–222.

²² TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 1, l. 28.

²³ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 3, l. 101.

Carsten von Drentelenil kuus vene pilti²⁴ ja 1655 Caspar Koitenbraweril üks vene pilt²⁵. Tõenäoliselt on sellega tähistatud vene päritoluga ikoone, termin esineb muutumatul kujul nii 16. kui ka 17. sajandil. Päritolule on viidatud ka 1653 Caspar Meieri varaloendis leiduva kahe vana hollandi maali puhul ("2 alte holländische bilder"²⁶). Üldjuhul on varaloendites võimalik identifitseerida hollandi päritolu graafikat, kuid mõningatel juhtudel ei saa olla päris kindel, kas on tegu maalide või graafikaga. Nii näiteks esineb Niguliste kiriku pastori Nicolas Spechti varaloendis 1658. aastal lisaks seitsmele portreele ja neljale lõuendalusel maalile ka 30 väikest raamitud hollandi pilti ("30 kleine holländische Bilder mit Rahmen"²⁷). Piltide suur kogus näib viitavat sellele, et jutt võiks olla graafikast. Graafika raamimine oli tol ajal tavaline nähtus. Heinrich Bröckeril on 1668. aastal mitmele muule maalile lisaks kolm vana prantsuse portreed, üks neist väike ("3 Stück alt frensche conterfeien in schwarzen Rahmen, 1 dito sogar klein"²⁸). Maalide päritolu järgi on 17. sajandist kindlaks tehtavad seitse hollandi ja viis prantsuse päritoluga maali ning kaheksa vene ikooni. Kindla päritoluga maalide arv võrreldes maalide üldarvuga on aga liiga napp, et teha üldistusi, missuguse maa kunst Eestis tol ajal populaarne võis olla.

Maalide suuruse märkimiseks on varaloendites enamjaolt kasutatud sõnu *suur*, *väike* ja *pikk*. Linlase perekonnaliikmeid, sugulasi ja sõpru kujutavad portreed on tõenäoliselt olnud rinna- või poolfiguurportreed. Ainsal juhul on raehärra Johann Mülleri varaloendis aastast 1639 märgitud, et tegu on nelja poolfiguurportreega.²⁹ 1687. aasta nimeta varaloendis leiduva kirjelduse puhul – "12 grosse Contrafacturen"³⁰ – on raske öelda, kas need võisid olla ka täisfiguurportreed. Tihti on varaloendites kirjas raami olemasolu või selle puudumine.

Maalitehnikatest on 16. sajandil paaril korral äramärkimist leidnud õlivärvi kasutamine. Nii on Engelbrecht van der Lippe varaloendis 1563. aastal kirjas neli uut õlivärvidega tehtud portreed ("4 nye contrafehnige olifarue"³¹) ja Hinrich Henekese varaloendis 1578. aastal kuus väikest õlivärviga teostatud maali puidul ("6 kleine oliefeune bilden ihn holte"³²). Kuivõrd 17. sajandil oli õlivärvi kasutamine maalitehnikana juba tavapärane, ei ole seda enam maalide kirjeldustes toonitatud, vaid on märgitud ainult teisi tehnikaid. Ühel korral, 1636. aastal Albrecht Lantingi varaloendis on kirjas temperamaalid ("10. St. schlechte schildereyen in Wasserfarben in Rahm gefasset"³³). Et siin maalialust märgitud ei ole, võivad need olla akvarellitehnikas joonistused. Hoopis enam kui tehnika on

²⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 7, l. 33.

²⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 533p.

²⁶ Samas, l. 430.

²⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 11, l. 60.

²⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 12, l. 60.

²⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 213.

³⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 13, l. 192.

³¹ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 3, l. 113.

³² TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 6, l. 35.

³³ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 195p.

nii 16. kui ka 17. sajandi varaloendites maalide eristamise aluseks olnud maali-
alus. Oli ju puit maalialusena hoopis kallim kui lõuend. Varaseimad lõuendalusel
maalid on kirjas H. Henekese varaloendis 1578. aastal – neli raamitud pilti
lõuendil ja üks pikk pilt lõuendil ("4 bilden in louwent und rahmen, 1 langkh bild
von louwent"³⁴). 17. sajandi jooksul muutus aga lõuend maalialusena ilmselt
valdavaks ning ei vajanud enam eraldi esiletõstmist.

Eelnevate sajandite kunstiproduktioon oli peamiselt religioosse iseloomuga
ja valdavalt suunatud sakraalehitiste kaunistamisele. Renessanss tõi tähelepanu
keskpunkti inimese, reformatsiooniga kaotas kirik tähtsaima kunstitellijana oma
positsioonid, kunstnike tähelepanu keskendus üha enam erakogujate kui potent-
siaalsete kunstitellijate nõudmiste rahuldamisele. L. Campbell on oma artiklis
Madalmaade 15. sajandi kunstiturust väitnud, et pole põhjust alahinnata jõukate
linnakodanike kui kunstimetsenide osa kunsti tellimisel. Juba 15. sajandil oli
täiesti loomulik omada maale, isegi mitut maali. Eelistatud olid sealjuures
lõuendalusel maalid kui suhteliselt odavad.³⁵

Varaseim Tallinna elaniku varaloend, kus esmakordselt võis nimetatud olla
tahvelmaal, pärineb 1523. aastast. Lydeke van Wyndi varade hulgas leidis "in
der dornitzen – 1 gemalet laken; Marien bodeschop gemalet; ein Veronica; 1
gemalet Margenbilde".³⁶ Kui viimatimainitu puhul on tõenäoliselt tegu Neitsi
Maarja skulptuuriga, siis "Marien bodeschop gemalet" on arvatavasti tahvelmaal
Maarja kuulutuse stseeniga, nn. Veronica e. Veronika rätt võis olla kas maalitud
või nikerdatud ja "gemalet laken" võis tähendada nii lõuendalusel maali või olla
lõuendile maalitud seinadekoratsioon. 1532. aastal seisis härra Heincke vara-
loendis neli maalitud tahvlit, väikesed ja suured, mis märgivad ilmselt puitalusel
maale ("4 gemalede tafelen klen und groth"³⁷). 1533 oli Hans Bartholtsi varade
hulgas ka üks maalitud krutsifiks, kaks klaasiga pilditahvlit ja üks vene pilt
("1 gemalet crucefix; noch 2 bildentafelke mit glas; 1 rusch bilde"³⁸). 1544 oli
Thomas Eppenscheidenil aga juba kuus pilti, väikesed ja suured ("6 bilde klein
und groth"³⁹) ning 1553 Engel von Woerssenil kaks pilti ja seitse pilti raamis
("2 bilde, 7 bilde in ramen verfatet"⁴⁰). Seega arvatavalt üheksa pilti. Keegi
kaupmees Engel von Foerssen palus 1552. aastal kirjas oma Hamburgis elavale
vennale osta talle keisri, kuurvürsti ja Inglise kuninga portreed.⁴¹ On üsna
tõenäoline, et kahel viimasel juhul on tegu ühesama isikuga.

Gert Ginckelli varaloendis 1554. aastast on vähemalt kuus maali.⁴² 1563
oli Engelbrecht van der Lippel kaks maalitud lõuendit, neli uut õlivärvidega

³⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 6, l. 35.

³⁵ Campbell, L. The art market in the southern Netherlands in the fifteenth century, 190.

³⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 1, l. 35.

³⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 1, l. 13.

³⁸ Samas, l. 28.

³⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 2, l. 76p.

⁴⁰ Samas, l. 214, 214p.

⁴¹ Kodres, K. Elamuinterjööri ja selle sisustusest Tallinnas, 66.

⁴² TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 3, l. 5.

maalitud portreed ja tema enda portree ("2 vermolde laken; 4 nye contrafehninge olie-ferue; und Engelbrechts van der Lippen contrafehning"⁴³), 1578 Hinrich Henekesel aga juba 12 maali⁴⁴, s.t. väike kunstikogu. 1591 oli Hans Makeprangil kolm vene pilti, kaks portreed ja kaks pikka pilti seinäl⁴⁵, s.o. seitse maali kogus ning 1593 Borries Mölleril juba vähemalt 12 maali – viis maali, neli portreed ja kolm vana pilti ("5 gemelte, die 5 Sinne genannt, noch 4 conterfeidet und 3 olde bilden"⁴⁶).

Analüüsid 16. sajandi varaloendite andmeid statistiliselt ilmneb, et võrreldes varaloendite koguhulgaga maale kuigi palju ei leidunud. 652 varaloendist esines maale 32-s, kokku 96 teost. Seega oli maale umbes neljal protsendil elanikest, kogu kohta tuli keskmiselt kolm maali. Juba sajandi keskpaigas võis leida kuue kuni üheksa maaliga kogusid, maalikogude suurus kasvas sajandi lõpuks üksikjuhtudel juba 12-ni. Samal ajal olid Taani kodaniku kodus maalid veel eriti haruldane nähtus ja eraisikud hakkasid kunsti koguma alles 17. sajandil.⁴⁷

Arvatavasti ongi 16. sajandi erakogujad Tallinna jõukama kodanikkonna hulgast. Kahjuks ei võimalda olemasolevad andmed teha täpsemaid järeldusi maalikogude omanike sotsiaalse kuuluvuse kohta, sest eriti 16. sajandil saab vara omanike nimesid vaid üksikjuhtudel kodanikeraamatu järgi kindlaks teha. Tõenäoliselt kuulus jõukamate kaupmeeste hulka näiteks E. von Foerssen, kes varustas kaupadega Liivimaa ordumeistrit ja Tallinna bürgermeistrit.⁴⁸ Kaupmees oli ka Hinrich Heneke, kes sai linnakodanikuks 1568. aastal.⁴⁹ Seevastu Gert Ginckell, kelle kogus leidis mitmeid puuskulptuure ning kelle varade inventeerimise juures oli ka maalija Lambert Glandorp, oli puunikerdaja, kes sai linnakodanikuks 1543. aastal.⁵⁰

Veidi paremini saab teha statistilist analüüsi 17. sajandi lõikes (vt. tab. 2). 16. sajandil varaloendites leidunud maalide üldarvu (96) ja 17. sajandi maalide oma (857) vahe on mitmekordne. Üsna loogiliselt prognoositava tendentsina suureneb maalide ja graafika esinemisjuhtude arv suhtes varaloendite üldarvuga. Kui ajavahemikus 1600–1627 leidis 205 varaloendis maale 17 juhul ehk 8% üldarvust, on nende hulk sajandi lõpuks tõusnud koguni 32%-ni. Suhteliselt kiire erakogude arvu kasv on olnud ajavahemikus 1600–1627 (8%) ja 1628–1656 (24%). Aastail 1657–1684 on protsent võrreldes eelmise perioodiga jäänud

⁴³ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 3, l. 113, 113p.

⁴⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 6, l. 35.

⁴⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 3, l. 101.

⁴⁶ Samas, l. 122.

⁴⁷ Eller, P. Kongelige portraetmalere I Danmark 1630–1682, 64.

⁴⁸ Seeberg-Elverfeld, R. Revaler Regesten, I. Beziehungen der Städte Deutschlands zu Reval in den Jahren 1500–1807. (Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung, 22.) Göttingen, 1966, 195.

⁴⁹ Greiffenhagen, O. Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624. Reval, 1932, 82.

⁵⁰ Kangropool, R. Tallinna maalijad ja puunikerdajad 1530–ca 1640. – Rmt.: Kunstiteaduslikke uurimusi, 7. Tallinn, 1994, 119.

samaks ja see tõuseb jälle sajandi lõpul. Näiteks 1658. aastast on säilinud 35 varaloendit, neist linnakodanike inventaariume vaid 15. Maale on 35 isikust omanud 12, s.o. peaaegu kolmandik. Võrreldes 17. sajandi keskpaiga Delftiga, kus maale leidis ligi kahes kolmandikus majapidamistes⁵¹, jääb Tallinn kunstikogumise ulatuselt provintsslikult tagasihoidlikuks.

Jälgida tuleb ka maalide arvu muutumist kogus. Märkatavalt ei erine sajandi esimese poole kogude keskmine suurus. 1600–1627 oli see 6,8; 1628–1656 keskmiselt 5 maali. Tekib muidugi küsimus, miks keskmine maalide arv kogus vähenes. Vastus on ilmselt selles, et võrreldes eelneva perioodiga maalide arv summaarselt oluliselt ei kasvanud (145 maali eelneva perioodi 110 maali vastu), küll aga rohkenes maalide ja graafika kogujate arv. Suure hüppe tegi maalide keskmine arv aastatel 1657–1684: 16 maali kogus. Võrreldes varasema ajaga on maalide keskmine esinemistihedus (s.t. maalide ja graafika esinemisjuhtude hulk suhtes vaadeldava perioodi inventaariumide üldarvuga) jäänud protsentuaalselt samaks, oluliselt on kasvanud aga maalide koguarv: 145 maali (1628–1656) 450-le (1657–1684). Sajandi lõpul näitab keskmine arv küll kahanemistendentsi (ca 8,9 maali kogus), kuid ajavahemik 1685–1700 hõlmab ka vaid 15 aastat, mitte 28, nagu eelnevad perioodid.

17. sajandi suurimad kogud neljal perioodil on järgmised.

I perioodil (1600–1627) koosnesid suurimad kogud 12–14 maalist. Näiteks oli Moritz Schroederil 1617. aastal 12 puule maalitud pilti, väikesi ja suuri ("12 auf holz gemalte bilder, gross und klein"⁵²). Friedrich Krüdeneri lese varade hulgas oli 1625. aastal 1 portree, 5 maali ja 8 suurt maali lõuendil ("ein Contrafeit, 5 Gemählten, 8 grosse Stücke gemein Mahlwerck auf alt (vana?) leinen vermahlet"⁵³), s.o. kokku 14 maali ning 1625 proua Stieppelil 14 vana pilti⁵⁴.

II perioodi (1628–1656) suurim, 14 maalist ja portreest koosnev kogu, mis aga ei ületanud eelneva ajavahemiku omasid, kuulus kammerherra Johann Wibbekingile.⁵⁵

III perioodi (1657–1684) keskmise (16 maali ühes kogus) on ajanud suureks just mõned väga ulatuslikud maalikogud. Näiteks oli 1659 doktor Hartmann Gramannil 59 maali, suurt ja väikest, raamiga ja ilma ("59 St. Schildereyen, welche gross und klein, wie auch theils mit Rahmen und ohne"⁵⁶). Et need paiknesid kassis, on tõenäoliselt tegu osalt miniatuuridega. Dr. H. Gramann pärines Tübingenist, õppis Jenas, Leipzigis ja Wittenbergis ning käis Tallinnas esmakordselt 1635. aastal Schleswig-Holsteini hertsogi Friedrichi saatkonnaga teel Moskvasse ja Pärsiasse. Ekspeditsiooni lõppedes astus ta tsaar Mihhail

⁵¹ Montias, J. M. Artists and Artisans in Delft, 220.

⁵² TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 9, l. 4.

⁵³ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 9, l. 25, 27, 30.

⁵⁴ Samas, l. 7.

⁵⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 284p.

⁵⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 11, l. 202.

Fjodorovitši teenistusse ihuarstina⁵⁷, abiellus 1639 Tallinna raehärra Johann Fonne tütre Elisabethiga⁵⁸ ja suri tõenäoliselt Moskvas 1658⁵⁹. Nagu paljudel teistel literaatidel ei olnud temalgi kinnisvara⁶⁰, seevastu sisaldas tema varaloend rikkalikult Pärsiast ja Venemaalt kaasa toodud kunstiesemeid ja rõivaid. Kuna dr. Gramann töötas mitmeid aastaid Venemaal, võis tema kogus olla nii vene päritolu ikoone (ilmalikku tahvelmaali tol perioodil Venemaal veel ei eksisteerinud) või vahest ka Pärsia miniatuure. Erakordselt suur maalikogu (48 maali) on 1668. aastal olnud kaupmees Adrian Römeril.⁶¹ 1671 leidis kaupmees Jürgen Schade kogus 22 maali⁶² ja 1672 magister Gotthard von Renttelenil 40 maali⁶³, bürgermeister Michael Paulsenil oli 1680. aastal 18 maalist koosnev kogu⁶⁴. Suurte maalikogude kõrval on ka mitmeid väiksemaid kollektsoone.

IV perioodil (1685–1700) ei leidunud enam III perioodi kogudega suuruselt võrdseid. Suurimaks jäi 1687. aastal inventeeritud 24 maalist koosnev kogu.⁶⁵

Nii nagu 16. sajandi puhul, ei ole ka kõigi 17. sajandil maale omanud isikute sotsiaalset seisundit võimalik määrata ning seetõttu tuleb statistika asemel piirduda vaid üksikute näidetega.

1600–1627 kuulusid mitmed suuremate maalikogude omanikud sotsiaalse püramiidi tippu. Arvatavasti on kaupmehed olnud Moritz Schröder (kodanik 1594. aastast⁶⁶), Hans Stieppel (kodanik 1594. aastast⁶⁷) ning Carsten von Drentelen (kodanik 1594. aastast⁶⁸). Üllatav ei ole 12 portree leidumine maalija Hans Wike varaloendis.⁶⁹ Samas on kingsepp Thomas zur Becki (kodanik 1604. aastast⁷⁰) lesk Dorothea Rotert olnud üheksa maali omanik.⁷¹ See annab tunnistust, et ka keskkihil – jõukamate käsitöölise kodusid ei kaunistanud mitte ainult üks-kaks, vaid juba mitu maali. Maalide kogumine hakkas muutuma tava-paraoseks nähtuseks. See tendents jätkus ka järgnevatel aastakümnetel.

1628–1656 oli suurima maalide arvuga kogu omanik kammerhärra J. Wibbe-king, kuid raehärradel Johann Mülleril ja Heinrich Lantingil oli suhtelise jõukuse

⁵⁷ Mühlen, H. v. z. Besitz und Bildung im Spiegel Revaler Testamente, 270.

⁵⁸ Olearius, A. Viel Vermehrte Moskowitzische und Persianische Reisebeschreibung. Schleswig, 1696, 399.

⁵⁹ Щапов И. Н. Альбом Хартмана Грамана (рукопись из собрания А. С. Норова). (Записки отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина, 17.) Москва, 1955, 85.

⁶⁰ Mühlen, H. v. z. Besitz und Bildung im Spiegel Revaler Testamente, 268.

⁶¹ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 12, l. 83.

⁶² Samas, l. 107p.

⁶³ Samas, l. 131p.

⁶⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 13, l. 9, 9p.

⁶⁵ Samas, l. 192.

⁶⁶ Greiffenhagen, O. Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624, 97.

⁶⁷ Samas, 96.

⁶⁸ Samas.

⁶⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 8, l. 11.

⁷⁰ Greiffenhagen, O. Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624, 103.

⁷¹ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 9, l. 5.

juures vähe maale, esimesel neli⁷², teisel vaid kolm⁷³. Samas oli aga maamõõtja Matthias Andersohnil kaheksast maalist⁷⁴ ja hõbesepi Derenthalil üheksast maalist koosnev kogu⁷⁵.

1657–1684 kuulusid suurimad kogud sotsiaalselt kõrgemat kihti esindavatele linnaelanikele – doktor Hartmann Gramannile ja kaupmees Adrian Römerile, kuid üsna palju võib kohata maale või vähemalt graafikat ka käsitöömeistrite varaloendites märgitud esemete seas. Oma suuruselt ei jäänud need jõukama kihi kogudele sugugi alla. Näiteks valgenahaparkal Hermann Pferdekampfi 23 portreest koosnev kogu⁷⁶ ületas mitmeid kaupmeeste kogusid. Muidugi ei saa midagi öelda maalide kvaliteedi kohta. Võib oletada, et kõrgema kihi esindajad lubasid endale kallimaid, paremate meistrite maale ja tellisid neid ka teistest maadest; käsitöömeistrid pidid aga leppima kohalike meistrite töödega.

Ka sajandi lõpul oli maale sotsiaalselt kõrgemal ja keskkihil. Kõige madalamal sotsiaalsel astmestikul seisvates majapidamistes teadaolevalt maale ei leidunud. Teoste arv kogus ei olnud tingitud mitte üksnes majanduslikest teguritest, vaid kogumist innustas eelkõige kunstihuvi, kunsti kogumise prestiižikus ning kindlasti ka ikonograafiline aspekt: enda ja oma pere liikmete mälestuse jäädvustamine tulevastele põlvedele.

Võrreldes 17. sajandi keskpaiga Tallinna elanike vara tuleb Heinz von zur Mühlen järeldusele, et sotsiaalsete kihtide vahel ei olnud tuntavaid piire vallasvara omamisel. Mõned käsitöölised ületasid selles osas koguni vähem jõukaid kaupmehi, literaadid kohati isegi jõukamaid kaupmehi.⁷⁷ Analoogne situatsioon on täheldatav ka kunsti kogumisel.

Juba 16. sajandil oli tavalise linnaelaniku kogus suhteliselt palju portreid. Statistiliselt on järgnevalt analüüsitud vaid neid teoseid, mis on terminoloogiliselt kindlalt portreedena tähistatud. On täiesti võimalik, et portreid oli veelgi enam, sest need võisid peituda selliste terminite varju nagu *gemalet Bilde* ja *vermalet Tafeln*. 16. sajandi osas ei saa päris täpset pilti luua sellest, missugune oli portree osakaal maalide üldarvus. 16. sajandi maalide koguarvust – 96 – oli portreid praegustel andmetel 22, seega umbes 22, 9%.

17. sajandil oli portree juba tähistatud terminitega *Conterfeit* ja *Bildtniss* ning portreede koguarv on hõlpsamini määratav. 17. sajandi maalide koguarvust (857) oli portreid 293 ehk 34% (tab. 1 ja 2). 1600–1627 oli portreede suhtarv maalide koguarvuga võrreldes 20% ning tegi olulise hüppe ajavahemikus 1628–1656 (36%). 1657–1684 see isegi veidi langes, moodustades koguarvust 34%, ja tõusis 1685–1700 koguni 40%-ni. Kui võrrelda neid andmeid analoogiliste andmetega 17. sajandi Delfti kohta, selgub, et Delftis kõikus kogu 17. sajandi

⁷² TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 213.

⁷³ Samas, l. 304.

⁷⁴ Samas, l. 426p.

⁷⁵ Samas, l. 206.

⁷⁶ **Mühlen, H. v. z.** Besitz und Bildung im Spiegel Revaler Testamente, 276.

⁷⁷ Samas, 270.

välteel portreede protsent suhtes teiste maaližanridega: oli 16,9% sajandi alguskümneil, saavutas suurima ulatuse – 21,8% – aastatel 1640–1649 ja langes 15%-ni sajandi 70-ndatel aastatel.⁷⁸ On huvitav märkida, et eelistatumad maaližanrid olid Delftis hoopis maastikud ja natüürmordid.⁷⁹ Siiski ei saa Tallinna elaniku maalitemaatilise valiku kohta täiesti kindlalt väita, et ta just portreed eelistas. Kuna tihti puuduvad varaloendites täpsemad andmed teoste kohta, ei ole võimalik kindlaks teha, milline oli teemade protsentuaalne suhe. Võis ju maalide hulgas olla mõni teine teema protsentuaalselt võrdne portreega või koguni seda ületada.

Mingeid järeldusi saab siiski teha. Võrreldes 17. sajandi Delftiga soovisid Tallinna elanikud oma kodusid kaunistada portreede suhteliselt enam. See tendents tegi eriti suure hüppe ajavahemikus 1628–1656 ja saavutas oma apogee sajandi lõpukümneitel. 16. sajandi esimesel poolel leidis portree vaid ühes – Jacobi Spielmanni varaloendis aastast 1549.⁸⁰ See on ka üldse kõige esimene märges portree kohta Tallinna elaniku valduses. Aastatel 1550–1575 oli suurim arv portreid Engelbrecht van der Lippel 1563. aastal – lisaks tema enda portreele veel neli uut õlivärvidega maalitud portreed⁸¹. Aastatel 1575–1599 oli kõige rohkem portreid (neli) kaupmees Borries Mölleril.⁸²

1600–1627 paistis erandlikult oma 12 portreest koosneva koguga silma maalija Hans Wike. Ta oli tegev mitmesuguste kiriklike tellimuste täitjana⁸³, kuid on täiesti võimalik, et vähemalt osa, kui mitte kõik portreed tema kogus olid tema enda maalitud. Võrdselt kaheksa portreed oli 1628–1656 hõbesepa Derenthalil ja Joachim Goldbergil.⁸⁴ 1657–1684 oli suurima portreekogu (23) omanik juba mainitud valgenahaparkal Pferdekampf. Sellise suurusjärgu portreekogu ei kohta enam isegi sajandi lõpul. Siis oli ulatuslikem portreekogu ühes nimeta varaloendis 1687. aastal märgitud 12 portreest koosnev kollektsioon.⁸⁵

J. M. Montias on väitnud, et Delftis leidis portreid teiste teemadega võrreldes enam vaesemates majapidamistes. Jõukamates kodudes olid ülekaalu saavutanud natüürmord ja olustikumaal. See on ka loomulik: oli ju portreel puhtkaunistava, dekoratiivse funktsiooni kõrval ka dokumenteeriv, jäädvustav funktsioon. Enamik isegi tagasihoidliku sissetulekuga vastabiellunud kodanikke alates noortest käsitöömeistritest kuni kaupmeesteni laskis end portreeterida (tavaliselt koos abikaasaga). Kunstnikelt telliti ka perekonnaportreede koopiaid, nii et kõigil järeלטulijail oleksid oma vanemate portreed.⁸⁶ Samasugused ajendid võisid soodustada portree levikut ka Tallinnas.

⁷⁸ Montias, J. M. Artists and Artisans in Delft, 242.

⁷⁹ Samas, 242.

⁸⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 2, l. 108p.

⁸¹ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 3, l. 113.

⁸² TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 3, l. 122.

⁸³ Kangropool, R. Tallinna maalijad ja puunikerdajad, 122–123.

⁸⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 460p.

⁸⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 13, l. 192.

⁸⁶ Montias, J. M. Artists and Artisans in Delft, 193–194, 243.

Kuivõrd maale, sealhulgas ka portreid, omandati 16. sajandil Tallinnas veel suhteliselt vähe, oli sel ajal ilmselt tavaks, et portreel kujutatud isik (majapidamise omanik) nimeliselt ära märgiti. Kujutatu nimega varustatud portreid leidub 16. sajandi varaloendites 11. Nii on 1555 Lambert Pothpieteri varaloendis Lamberti portree ("Lamberts contrafei"⁸⁷), 1567 Hans Frilingi omas üks tahvel, millele on maalitud Frilingi portree ("eine tafel darinnen selig Frilinges contrafehning"⁸⁸), 1578 Hinrich Henekese inventaariumis tema portree ("Hinrich Henekens contrafeiung"⁸⁹) ning 1580 Hans Tarckil veel kaks maalitud pilti, millest üks on tema portree ("noch 2 vermalde bilde, dat ene ist sein contrafey"⁹⁰).

Ühtegi viidet ei leidu aga selle kohta, et portreeteritud oleks ka abikaasat, samuti kujutavad kõik portreed just majapidamise omanikku, mitte näiteks tema vana- maid, nagu seda võib kohata juba 17. sajandil. See näitab, et portreede tellimise traditsioon pole olnud väga pikaajaline ega hõlma veel eelnevat generatsiooni.

Hiliskeskajal ja renessansi ajal ei olnud privaatportree algselt mõeldud seinale riputamiseks. Nii Itaalias, Madalmaades kui ka Saksamaal oli alates 15. sajandi 40.–50. aastatest kuni 16. sajandi 70. aastateni tavaks suletavaid portree- diptühhone- ja triptühhone, samuti klapp- või lükandkaanega üksikportreid, eel- kõige aga maalitud tagaküljega üksikportreid säilitada suletuna. Tihti hoiti neid spetsiaalsetes vutlarites või puukastikeses. Tuntumad selles valdkonnas on Jan van Eycki 1434. aastal maalitud "Abielupaar Arnolfini portree" ning Albrecht Düreri samuti algselt suletav ema-isa paarisportree 1490. aastast.⁹¹ Koos maalipinnal, raamil, tagaküljel või tiibadel asetsevate vappide, deviiside, nimede, sünnidaatumite ja muude atribuutivsete maalingutega olid niisugused portreed omamoodi intiimse perekonnadokumendi funktsioonis ega olnud mõeldud pide- vaks eksponeerimiseks. Tallinna ainus teadaolev seda laadi portree kuulus 1579 Jeremias Römerile ja asus puukastikeses ("Jeremias Römers Abcontrafeiung in einer gedreihnten buxen"⁹²). 16. sajandi esimesel poolel hakati suureformaadilisi lõuend- ja puitalusel portreemaale riputama seinale. Privaatportree omandas aina suurema representatiivsuse, kaotas oma esialgse funktsiooni kui isiklik dokument ja muutus n.-ö. kunstiteoseks. Autonoomse privaatportree areng oli tihedasti seotud individuaalse eneseteadvuse kasvuga.⁹³

Kõrvuti varaloenditega, kus oli kirjas vaid portreede arv tervikuna, leidis läbi kogu 17. sajandi ka inventaariume, kus olid üksikasjalikult loetletud portreedel kujutatud isikud. Algul vaid abikaasa, lähemate sugulaste ja esivanemate portree- dele lisandusid sajandi teisel poolel sõprade ja tuttavate portreed. Tõenäoliselt levis nüüd juba portreede kinkimine. Hõbesepp Derenthali varade hulgas 1638.

⁸⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 3, l. 17p.

⁸⁸ Samas, l. 130p.

⁸⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 6, l. 35.

⁹⁰ Samas, l. 88.

⁹¹ **Dülberg, A.** Privatporträts: Geschichte und Ikonologie einer Gattung im 15. und 16. Jahrhundert. Berlin, 1990, 40, 60, 64, 78.

⁹² TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 6, l. 65p.

⁹³ **Dülberg, A.** Privatporträts, 19, 169.

aastal leidunud viis perekonnaportreed kujutasid teda ennast, tema naist ja nende kolme tütart⁹⁴, raehärra Johann Mülleril olid ema, isa, venna ja naise portree⁹⁵. 1672. aastal oli Gotthard von Renttelenil 14 sõprade ja tuttavate rinnaportreed ja 4 väikest rinnaportreed ("14 Brustbilder von freunden und verwandten und 4 kleine Brustbilder"⁹⁶). Vaid mõnel korral on kogudes olnud mitmeid portreid ühest ja samast isikust. Näiteks 1658. aastal Jacob Holthausenile kuulunud kümnest portreest kujutas kaks teda ennast⁹⁷ ning ilmselt oli endast mitmeid portreid ka üleleitnant Friedrich Taubel⁹⁸.

Tundub, et komme omandada kogusse valitsejate ja kõrgemate võimukandjate portreid levis Tallinnas üsna varakult. Esimene sellelaadne teade pärineb 1552. aastast juba mainitud Engel von Foersseni kirjast ning järgnevalt on märgitud 1586. aastal Jaspas Reigeri varaloendis, et talle kuulus tulevase Rootsi kuninga Karl IX, tollase Soome, Södermannlandi ja Värmlandi hertsogi portree ("Herzog Caroly aus Schweden bildtniss"⁹⁹).

17. sajandil varaloendites esinev valitsejate ja kõrgemate võimuesindajate portreede koguarv on suhteliselt väike – 18, mis suhtes portreede koguarvuga (293) moodustab üsna väikese osa. Neid võis tõenäoliselt olla siiski rohkem. On loomulik, et 17. sajandil eelistati Rootsi kuningate ja kuningannade portreid, ometi leidus kogudes ka teiste maade võimukandjate omi. Nii oli 1638. aastal hõbeseppe Derenthali kogus lisaks tema, tema naise ja kolme tütre portreele ka kolme Hollandi printsiportreed ("Drei kunterfeiten der 3 Prinzen von Holland"¹⁰⁰). Arvatavasti olid need Oranje printsid Willem I, Mauritz ja Frederic Henric. Portretist Hans Hembсени varade hulgas leidis aga Taani kuninga Christiani (tõenäoliselt Christian IV) portree ("ein Stück so das Königs von Denmarck contrafett"¹⁰¹). Taani kuninga Christian IV portreed võib kohata hiljem ka Margaretha Holsteni kogus.¹⁰²

Rootsi valitsejatest olid esindatud peaaegu kõik kuningannad ja kuningad: kuningas Karl XI (3 korral) – 1671 J. Schadel¹⁰³, 1675 E. Thiele¹⁰⁴, 1680 M. Paulsenil¹⁰⁵;
kuningas Karl X Gustav (2 korral) – 1658 F. Jutil¹⁰⁶, 1671 J. Schadel¹⁰⁷;

⁹⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 206.

⁹⁵ Samas, l. 213.

⁹⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 12, l. 131p.

⁹⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 11, l. 35.

⁹⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 12, l. 3p.

⁹⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 3, l. 70.

¹⁰⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 206.

¹⁰¹ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 263.

¹⁰² TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 12, l. 43p.

¹⁰³ Samas, l. 107.

¹⁰⁴ Samas, l. 40p.

¹⁰⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 13, l. 9.

¹⁰⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 11, l. 152p.

¹⁰⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 12, l. 107.

kuninganna Kristiina (2 korral) – 1658 F. Jutil¹⁰⁸, 1675 E. Thielel¹⁰⁹;
kuningas Karl IX (2 korral) – 1586 J. Reigeril¹¹⁰, 1680 M. Paulsenil¹¹¹;
kuningas Gustav Vasa (1 korral) – 1680 M. Paulsenil¹¹²;
kuningas Johan III (1 korral) – 1680 M. Paulsenil¹¹³;
kuningas Erik XIV (1 korral) – 1680 M. Paulsenil¹¹⁴;
kuningas Gustav II Adolf (1 korral) – 1674 M. Holstenil¹¹⁵;
kuninganna Hedvig Eleanora (1 korral) – 1671 J. Schadel¹¹⁶.

Suurima valitsejate ja kõrgemate võimukandjate portreede arvuga paistab silma bürgermeister Michael Paulseni kogu, kus lisaks nelja vanema Vaasa kuninga (Gustav Vasa, Erik XIV, Johan III ja Karl IX) ja valitseva kuninga Karl XI portreele leidis ka Eestimaa asehalduri krahv Jacob De la Gardie portree.¹¹⁷

Enamikul juhtudel ei saa öelda, millise formaadiga need teosed olid. Vaid Margareta Holsteni kogus olevate Gustav II Adolphi ja Christian IV portree juures leidub märkus, et tegu on rinnaportreedega. Enamjaolt olidki need rinna- või poolfiguurportreed, kuid pole välistatud, et esines ka täisfiguurportreid. Nii näiteks konfiskeeriti maalija Albrecht von Hembсени töökojast maalija Johann Werneri lese käsul kaks täisfiguurset portreed – Rootsi valitsejate Karl X Gustavi ja tema abikaasa Hedvig Eleanora oma. Nende kogumaksumus oli 36 riigitaalrit, kumbki 18 riigitaalrit.¹¹⁸ Tõenäoliselt olid need portreed Hembсени enda maalitud ja tellitud maalija Johann Werneri palvel. Pole teada, kas maalid olid mõeldud tema enda majapidamise kaunistamiseks või võib neid siduda Tallinna Mustpeade Vennaskonnale annetatud portreedega. Koopiad valitsejate portreedest olid võrreldes eraisikute portreedega kallimad ja seetõttu kohtaski neid valdavalt kaupmeeste elamutes. Erandiks oli puunikerdaja Elert Thiele, kellel olid kuninganna Kristiina ja kuningas Karl XI portree ning lisaks kaks raamitud vaselõiget Prantsuse kuningast ja tema vennast.¹¹⁹ Nii eraisikute kui ka paraadportreede hindade kohta 17. sajandi Tallinnas on vähe andmeid.

Maalija Albrecht von Hembсени kohtuasi maalija Peter Wichertesi lesega annab teateid selle kohta, missuguste hindadega valmistas portreid Hembсен. Nimelt maalits ta olles 1645. aastal Peter Wichertesi lese juures selliks umbes 17 portreed ning omastas nende eest saadud raha. Portreeteritud isikute ring oli väga lai. Siin leidis ooberst Wrangeli, kuberner ja riigihoidja portree, linnameedik Gebhard Himseliuse ja tema naise paarisportree, mitmete kaupmeeste ja nende

¹⁰⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 11, l. 152p.

¹⁰⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 12, l. 40p.

¹¹⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 3, l. 70.

¹¹¹ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 13, l. 9.

¹¹² Samas.

¹¹³ Samas.

¹¹⁴ Samas.

¹¹⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 12, l. 43p.

¹¹⁶ Samas, l. 107.

¹¹⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 13, l. 9p.

¹¹⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. A.b. 69, l. 26p.

¹¹⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 12, l. 40p.

pereliikmete (Berend Rodde poja, Thomas Lahren noorema, Heinrich Niehauseni poja), aga ka habemeajajasellide Baltzeri ja Otto portree ning Hemsbeni enda autoportree. See on ka ainus märges Tallinna 17. sajandi kunstniku autoportree kohta. Portreede hinnad kõikusid neljast kaheksa riigitaalrini, linnameediku ja tema naise paarisportree ("Gebhard Himsely mit seiner Frau") maksis koguni 12 riigitaalrit. Hemsben on oma kirjas raele märkinud, et valmistas suuri portreid ("für grosse Conterfeiten") seitsme-kaheksa riigitaalri eest, sel ajal kui Peter Wichertes oli nende eest võtnud vaid neli riigitaalrit, ja rinnaportreid viie riigitaalri eest, Peter Wichertes aga vaid kahe eest.¹²⁰ Raske öelda, mida Hemsben mõtles "suurte portreede" all, arvatavasti siiski mitte täisfiguurportreid, vaid pool- või kolmveerandfiguurportreid.

Mitmed isikud laskisid endast valmistada mitu portreed korraga, tõenäoliselt kinkimiseks sugulastele ja sõpradele. Nii on habemeajajasell Baltzer tellinud Albrecht von Hemsbenilt endast kaks portreed, kokku kuue riigitaalri eest, Rosen noorem aga koguni kolm portreed 14 riigitaalri eest.¹²¹ Mis puutub tolleaegsetesse paraadportreedesse, siis maksis täisfiguurne paraadportree 10–18 riigitaalrit. Tallinna Mustpeade Vennaskonna arveraamatus leidub märges aastast 1646, kui on saadud kaks Rootsi kuninga portreed ("zwei Gustaes bildtniss") väärtuses 12 riigitaalrit tükk.¹²² 1670. aastal sai vennaskond trahvi katteks Otto Krögerilt kuninganna Kristiina elusuuruses portree kauni raamiga väärtuses vaid kümme riigitaalrit.¹²³ Nende andmete alusel ei saa otsustada, kas portreed, mis võisid kujutada nii Gustav Adolfit kui ka Gustav Vasat, olid täisfiguurportreed või mitte. Toodud andmed näitavad, et 17. sajandi keskpaigas võis linnaelanik oma portree tellida vähem kui kümne riigitaalri eest, paraadportree eest tuli maksta üle kümne riigitaalri.

Kahjuks puuduvad Tallinna 17. sajandi sotsiaal-majanduslikku olukorda käsitlevad uurimused. Seepärast on maalide hindu raske teiste hindadega võrrelda. Hemsbeni kohtuasjast selgub, et tema nädalatasu oli kaks riigitaalrit, mis Wichertesi lese jaoks oli liialt kõrge. Tema olevat suutnud sellidele nädalas vaid alla ühe riigitaalri maksta.¹²⁴ Siit saab umbkaudse arvulise suhte, mille järgi maalisell võis endale portree tellida oma viie nädala palga eest. Maalid olid ikkagi suhteliselt kallid. Mõningaid võrdlusandmeid annavad kuninganna Kristiina aegses Rootsis portreede eest makstud tasud. Rootsi maali ja Jacob Heinrich Elbfass maalis Magnus Gabriel De la Gardie 1647. aastal tema isa Jacobi poolfiguurportree 12 ja 1649. aastal täisfiguurportree 30 riigitaalri eest (tol ajal Rootsis tüüpiline summa täisfiguurportree eest). 1649 sai Elbfass Magnus Gabriel De la Gardie loominguulises mõttes vähem nõudliku tellimuse maalida 27 poolfiguurportreed välismaistest monarhidest ja Rootsi kõrgetest

¹²⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. B.f. 33 III, l. 68.

¹²¹ Samas, l. 63p.

¹²² TLA, f. 87, n. 1, s. 465, l. 162p.

¹²³ Samas, l. 144p.

¹²⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. B.f. 33 III, l. 61.

riigitegelastest. Enamikus olid need koopiad ning ühe portree eest maksti kaheksa riigitaalrit.¹²⁵ Järelikult oli ülesandest sõltuvalt ühesama kunstniku töötasu erisugune. Provintsimaalija Adam Seebach sai 1643. aastal kahe täisfiguurportree eest, mis ta valmistas riigiamiral Gyllenhielmile, 22 riigitaalrit tükist.¹²⁶ Kõigist neist andmeist nähtub, et Rootsisis olid tol ajal samamahuliste tööde hinnad umbes poolteist kuni kaks korda kõrgemad kui Tallinnas.

J. M. Montias on märkinud, et 17. sajandi Delftis kaunistasid nii rikaste kui ka vaeste elamuid Hollandi valitsejate portreed. Sajandi esimesel poolel moodustasid need portreede koguarvust 20–30%.¹²⁷ Tallinnas langes valitsejate portreede domineeriv osa 17. sajandi teise poole. Need olid siiski päris kallid ning on tõenäoline, et nende omandamine oli jõukohane sotsiaalselt kõrgemale ja varakamale kihile.

Portreemaali kõrval kuulusid kogujate huviorbiiti ka teised maaližanrid; koguti nii religioosse, mütoloogilise ja allegoorilise teemaga maale (nn. *historied*) kui ka maastiku-, linna-, lahingu- ja merepilte ning natüürmorte. Olemasolevate andmete põhjal ei ole võimalik anda täpset ülevaadet nende osakaalust Tallinna kogudes.

Teateid religioosse süžega piltide kohta leiab varaloenditest alates 16. sajandist. Tol ajal on neid nimetatud vaid kaheksal korral (vaatlusest on välja jätetud ebaselge terminoloogilise määratlusega objektid nagu *hilg Laken* ja *hillig Taffelen*). Sellest ei saa teha mingeid järeldusi Tallinna elanike usulise külmuse kohta. Lisaks juba märgitud Lydeke van Wyndi varaloendis 1523. aastal leidunud Maarja kuulutuse stseeniga maalile on Bartholomeus Dalemanni inventaariumis 1549. aastal sissekanne Maarja kuulutust kujutava vana pildi kohta ("eine olde tafel, darauf gemalet Verkundigunge Marie"¹²⁸). Väheütlevalt on Meinhardt Drease varaloendis aastast 1567 leiduv "2 Marien tafel"¹²⁹, mille põhjal pole võimalik määrata süžeed. Samasugune on olukord suure osa religioossete maalide puhul. 1550 oli Heinrich Steuers varaloendis "ein Jesus bildeken in enem Laden"¹³⁰, 1553 Polest van Bekil "2 Jesus bildek"¹³¹ ja 1594 proua Sprickeril "2 alte Jesu bildgen"¹³². Mida need endast kujutasid, on raske öelda.

Harduspilte võis kodudes leiduda juba enne reformatsiooni. Mitmed religioossed maalid jõudsid tavakodaniku elamusse perioodil, kui kirikutest ja kloostritest rüüstati pilte. J. M. Montiase järgi stimuleerisid erakogude moodustumist tavakodanike elamutes 1566. aasta Madalmaade ikonoklastlik liikumine ja pildirüüsted.¹³³ On ilmne, et vajadus religioosse sisuga kunsti järele oli olemas ka 16. sajandil Tallinnas.

¹²⁵ Steneberg, K. E. Kristinatidens måleri. Malmö, 1955, 43.

¹²⁶ Samas, 48.

¹²⁷ Montias, J. M. Artists and Artisans in Delft, 246.

¹²⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 2, l. 134.

¹²⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 3, l. 137.

¹³⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 2, l. 151p.

¹³¹ Samas, l. 223p.

¹³² TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 3, l. 143p.

¹³³ Montias, J. M. Cost and value in seventeenth-century Dutch art. – Art History, 1987, 10, 4, 495.

Arvatavalt oli 17. sajandil Uue Testamendi temaatikaga maale kogudes siiski rohkem, kui neid varaloendites on märgitud, ja neid tähistasid terminid *Bilder*, *gemein Mahlwerck*, *Schilderey* ja *Historie*. 1604 oli Bartholomeus Berneri varade hulgas "Salvator gemalet"¹³⁴, 1621 Claus Hetlingil "2 gemelte taffelen an der Wandt von des heiligen Christi"¹³⁵, Hans von Hembseni varaloendis leiduvad 1641 lisaks teistele maalidele ka üks püha kolmainsuse pilt ja üks Kristuse pilt ("ein gemahlet Stück von Heiligen Dreifaltigkeit, ein Salvatoris Angesicht"¹³⁶). 1668 kuulus Hinrich Bröckeri kogusse koguni viis suurt pilti neitsi Maarjast ja apostlitest ("5 St. grosse Schildereyen, so des Apostels Johannes, Thoma, Petri und Juda, wie auch Maria Conterfeyen gewesen"¹³⁷). Ka Lüübeki 17. sajandi varaloendites esineb religioosset maali rohkesti. Üllatav on koguni pühakute piltide esinemine.¹³⁸

Tallinna elanike varaloendites leidub ka mõningaid pilte omal ajal väga populaarsetel allegoorilistel teemadel, nagu viis meelt ja seitse vaba kunsti. Viit meelt kujutati tavaliselt naisefiguuridena, kas ühes kompositsioonis või seeriatena. Niisugused viis maali olid 1593 Borries Mölleri varade hulgas ("5 gemelte, der 5 Sinne genannt"¹³⁹). Seitset vaba kunsti kujutavad tööd ("7 bilden auf Leinwand, darauf die sieben freie Künste"¹⁴⁰) kuulusid 1610 Wilhelm Hölckile. Kindlasti leidis ka allegooriaid, mis sümboliseerisid elu kaduvust. Ilmselt kuulus nende hulka üks maalija Hans von Hembseni kogus olev last kujutav maal ("ein stück darauf ein Kind so die Sterblegkeit"¹⁴¹). 17. sajandist on mitmeid teateid maalide kohta, mille aluseks olid Vana Testamendi süžeed ja mütooloogilised motiivid. 1658 leidis Floris Juti varaloendis lisaks portreedele üks prohvet Jesaja lugu kujutav maal ("1 historija von Jesaja") ja üks mütooloogiline maal ("1 Schilderey von Cupidine und Venere")¹⁴² ning 1670 Friedrich Taubel üks Joosepi lugu kujutav maal ("ein Joseph historia")¹⁴³.

Oletatavasti on *historiede* protsent maalide koguarvuga võrreldes suurem, kui arhiiviandmetest nähtub. Näiteks 17. sajandi alguskümnete (1610–1619) Delftis moodustasid *historied* maalide koguarvust arvestatava hulga – 46%, mis langes 1670. aastatel 16,6%-ni.¹⁴⁴ Sarnane tendents on täheldatav ka 17. sajandi Amsterdamis (43%-lt 1620. 14,3%-ni 1670. aastatel).¹⁴⁵

¹³⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 8, l. 22.

¹³⁵ Samas, l. 13p.

¹³⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 263p.

¹³⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 12, l. 62p.

¹³⁸ Reichstein, R. *Schildereyen und Conterfeite*, 220.

¹³⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 3, l. 122.

¹⁴⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 7, l. 23.

¹⁴¹ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 263p.

¹⁴² TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 11, l. 152p.

¹⁴³ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 12, l. 3p.

¹⁴⁴ Montias, J. M. *Artists and Artisans in Delft*, 241.

¹⁴⁵ Montias, J. M. *Cost and value in seventeenth-century Dutch art*, 465.

Maastikumaal leidis esmakordselt eraldi mainimist 1658 Floris Juti varaloendis ("ein klein landschaft schilderei"¹⁴⁶) ning üldse on sellest varaloendites juttu vaid kolmel korral. Suurima maastikumaalide arvuga (kuus) paistab silma 1698. aastal J. Müller ("6 St. Schildereyen an landschaft"¹⁴⁷). Erandlik on meremaalide leidumine Hans von Hembsemi kogus ("2 gemahlte Stück von Schifffahrt"¹⁴⁸). Lahingupiltide ("5 bunte holländische Land Taffel oder Schildereyen von Schlachten und Städten"¹⁴⁹) olemasolu Bretholtzi kogus 17. sajandi keskpaigas annab tunnistust toleaeagses Hollandis populaarse temaatikaga maalide jõudmisest Tallinna tavakodaniku elamusse.

Üksikuid andmeid on ka natüürmortide kohta. Puunikerdaja Elert Thiele varade hulgas leidunud maalid ("2 Conterfeyen von gemahlen fruchten"¹⁵⁰) olid ilmselt natüürmordid. On üsna tõenäoline, et natüürmort oli meil siiski tunduvalt vähem levinud kui Hollandis, kus see moodustas näiteks Delftis 17. sajandi keskpaigas 47% maalide koguarvust ning sajandi lõpu poole, 70-ndatel aastatel, oma 57,6%-ga enamuse maalide koguarvust.¹⁵¹

Tundub, et ka graafika, s.o. joonistused(?), vaselõiked ja puulõiked – seda nii üksiklehtede kui ka illustreeritud raamatute kujul – muutus juba üsna varakult tavakodaniku kogumisobjektiks. Terminoloogilise määratlematuse tõttu on raske öelda, missuguse tehnikaga ühel või teisel juhul tegu oli, seda eriti 16. sajandil. 1563 leidis Engelbrecht van der Lippel lisaks maalidele ka üks hunnik (hulk) paberil pilte ("1 hupen pappieren bilde"¹⁵²). 16. sajandil ongi graafikat tähistatud enamalt jaolt kui *pappieren bilden*, 17. sajandi teisest veerandist on enam levinud *Kupferstück*, millega märgiti tihti Hollandi päritoluga vaselõikeid.

Juba varakult müüdi graafikat poodides. Nii on 1582 Cordt Kechleri poe varade hulgas nimetatud ka kaksteist paberist pilti ("12 kleine pappirne bilden"¹⁵³) ning prantslasest pudukaupmehe Jean Cordieri poes 1652 toonitud vasegravüüre ("118 illuminiert Kupferstück"¹⁵⁴). 1655 sisaldas Andreas Rutingsi lese poe inventar ka 18 vana toonitud hollandi pilti ("18 St. alte holländische illuminierte Bilder"¹⁵⁵). Kõige tõenäolisemalt on need vasegravüürid. Kõik see annab tunnistust graafika üsna laialdasest levikust juba 16. ja veelgi enam 17. sajandil. Poodnike vahendatud odav graafika jõudis ilmselt ka majanduslikult vähem jõukate elanikkonna kihtideni, kes maale ei jaksanud soetada. Levinud oli portreegraafika. 1626 oli Henrich von Wörenhowel 38 vaselõiketehnikas portreed ("38 etliche Kupferstücke in effigium"¹⁵⁶) ning 1658 pastor Matthias

¹⁴⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 11, l. 152p.

¹⁴⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 14, l. 242p.

¹⁴⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 263p.

¹⁴⁹ **Mühlen, H. v. z.** Besitz und Bildung im Spiegel Revaler Testamente, 276.

¹⁵⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 12, l. 40p.

¹⁵¹ **Montias, J. M.** Artists and Artisans in Delft, 242.

¹⁵² TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 3, l. 113p., 145.

¹⁵³ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 6, l. 133.

¹⁵⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 415p.

¹⁵⁵ Samas, l. 443.

¹⁵⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 9, l. 38.

Wiebrandtil kümme graafikatehnikas teostatud portreed ("10 Stück Kupferstück Contrafeien"¹⁵⁷).

Vaselõikeid sisaldasid ka mitmed Tallinna elanike valduses olnud raamatud, eriti levinud olid mitmesugused illustreeritud piibli väljaanded. Nii leidis 1580 Hans Tarckil ka üks illustreeritud raamat ("ein buch mit allerley Kunststücken"¹⁵⁸).

Mitmete kunstialadel tegutsevatele käsitöölisele ei olnud vaselõiked mitte ainult kunstilise elamuse allikaks või eluruumide dekoreerimise vahendiks, vaid nad kasutasid neid ka eeskujuna oma igapäevatöös. Raamatutest oli 1620 maalija Hans Wikel Virgilis Solise puulõigetega Vana Testamendi väljaanne ("in der einen biblischen Figuren des alten Testaments Virgilis Solis"¹⁵⁹), üks vaselõigetega raamat, mis sisaldas ka Vredeman de Vriesi perspektiive ("noch ein buch von allerley Kupferstücken nebenst den Perspektiven Johann Friesen"¹⁶⁰), üks vana foolio formaadis vapiraamat ja hulk vaselõikeid ("alt zerrissen Wapenbuch in folio; etliche Kupferstücke, darunter die 12 Apostels"¹⁶¹). Maalija Hans von Hembseni varade hulgas leidis hulk vaselõikeid ("ein hauffen Kupferstücke"¹⁶²), puunikerdaja Elert Thieiel aga mitmeid vaselõigetega raamatuid ("2 alte Bücher in Pergamen eingebunden mit Kupferstücken, 1 altes grosses Buch so mit allerhand Abrisse von Kupferstücke, 1 Jägerbuch mit Kupferstücke, 1 Buch, genannt Bilderschule"¹⁶³).

Huvitavat informatsiooni pakub 1650 Tallinna suurtükiväele kuulvas majas peatunud Melchert Kochi varade loend. Tema elukutset pole küll märgitud, kuid oletatavasti oli tegu vasegraveerija või trükkaliga, sest tema varade hulgas leidis üsna palju graafikat ("1 hollandsche Vorlegbuch, allerhand im Buch von Kupferstücken der Dahmen, noch ein buch von Kupferstücken holländisch"), lisaks veel kolm vaskplaati ("3 kupfern Platen").¹⁶⁴ Viimati nimetatud võisid olla graafika trükiplaadid. Graafika, eriti vasegravüürid olid seega üsna levinud Tallinna elanike majapidamistes 17. sajandil, täites nii dekoratiivset funktsiooni kodukaunistusena kui ka praktilist funktsiooni eeskujuna kunstikäsitöö aladel.

Kunsti erakogude kujunemine Euroopas linnades, sealhulgas Tallinnas 16.–17. sajandil on kokku võetav järgmiselt.

Reformatsiooniga vähenes kiriku kui juhtiva kunstimetseeni osa ning munitsi-paaltellimuste kõrval hakkas kunstiturul ikka enam kaasa rääkima tavakodanik. 16. sajandi alguseks oli kunsti kollektioneerimise traditsioon Euroopas astunud juba küpsemasse faasi ja kunstikollektsioonid muutusid tavapäraseks igas end vähegi kultuurseks pidavas Euroopa õukonnas. Sel ajal said alguse ka esimesed

¹⁵⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 94.

¹⁵⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. A.e. 6, l. 88.

¹⁵⁹ Solis, V. *Biblische Figuren des Alten und Neuen Testaments*. Frankfurt am Main, 1560.

¹⁶⁰ **Johanis Vredemann Frisii** (Vredeman de Vries). *Perspektive*, gedruckt zu Leiden und Haag, lat. und. holländ. von Heinr. Hondio, 1604.

¹⁶¹ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 8, l. 11.

¹⁶² TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 263p.

¹⁶³ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 12, l. 40p.

¹⁶⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. B.t. 10, l. 405, 405p.

kodanlikud kunstikogud (Saksamaal Imhoffi, Fuggerite ja Amerbachi kunstikogu või Madalmaades Jacques Hazeti ja Jacob Engbrechtsz Hauwerti oma).¹⁶⁵ 17. sajandil leidis eraisikute olulise tähtsusega kunstikollektsioone juba nii Prantsusmaa provintsilinnades¹⁶⁶ kui ka Madalmaade suurtes kaubalinnades¹⁶⁷. Kunsti kolleksioneerimine ei olnud enam kõrgklassi eralõbu, vaid muutus tavaliseks teatud elustandardiga inimeste hulgas. Euroopa kontinendi kunstikolleksioneerimise traditsioon jõudis ääremaadele mõningase hilinemisega. 16. sajandil ei leidunud Taani kuninglikes kolleksioonides veel nimetamisväärset hulgal maale, kolleksioonide moodustumise põhirõhk kandus 17. sajandisse. Eraisikute maalikogude rajamise algus langeb Taanis alles 17. sajandisse.¹⁶⁸ Rootsi kuningliku kunstikogu algus langeb Gustav Vasa valitsemisaega 16. sajandi keskpaika, kui Gripsholmi lossis leidis juba 69 maalist ja 23 portreest koosnevat kogu.¹⁶⁹ Rootsi kuninglik kunstikogu Stockholmis suurenes 17. sajandi esimesel poolel oluliselt, seejuures ei etendanud mitte väikest osa sõjasaagina kaasa toodud kunstivarad. Sajandi keskpaigas on kuninganna Kristiina kunstikogu puhul tegu juba sadadesse eksemplaridesse ulatuva kunstikoguga. Ka Rootsis langeb eraisikute portreekogude moodustumine (olulisematest tuleb kindlasti mainida Magnus Gabriel De la Gardie, Carl Gustav Wrangeli ja Per Brahe kogusid) peamiselt 17. sajandisse.

Sellisele taustale projitseerub Tallinna erakogude kujunemine. Tuginedes varaloenditest saadud andmetele võib väita, et Tallinna jõukamate linnaelanike majapidamistes leidis maale juba 16. sajandil ning sajandi teisel poolel on täheldatav väiksemate maalikogude kujunemine. Keeruline on kindlaks teha tolleaegseid temaatilisi eelistusi, arvatavasti olid huvipakkuvad religioosne ja allegooriline maal ning portree. 17. sajandi jooksul suurenes märgatavalt nii kunstikogude arv kui ka maalide hulk kogudes. Kunstikogumine levis järk-järgult laiemates elanikkonna kihtides ning polnud enam üksnes majanduslikult paremal järjel oleva kõrgkihi eralõbu, vaid kodunes üha enam ka keskkihi hulgas. Eelistatumaid žanre oli portree, meelsasti koguti ka graafikat, eriti hollandi päritoluga toonitud vaselõikeid, mida omandati tõenäoliselt väikepoodnike vahendusel. Raske on selgitada siinsetes kogudes asunud maalide päritolu, olid need siis kohalike meistrite tööd või tellitud ja ostetud mujalt. Üsikud andmed hollandi ja prantsuse päritoluga maalide kohta ei luba teha ulatuslikke järeldusi. Seni ajani on teadmata, kuidas toimus kunstiturgr Tallinnas 16.–17. sajandil, kas oli tegu ainult ateljeetellimustega tsunftisüsteemi raames või sai maale osta ka laatadelt ja vürtspoodnike poest. Olid ju juba 15. sajandil kunstikaubitsejad Saksamaal ja

¹⁶⁵ Sachs, H. Sammler und Mäzene. Leipzig, 1971, 46–48, 52–56, 82–83.

¹⁶⁶ Alsop, J. The Rare Art Traditions, 466.

¹⁶⁷ Sachs, H. Sammler und Mäzene, 83.

¹⁶⁸ Eller, P. Kongelige portraetmalere I Danmark 1630–1682, 27, 31, 34, 51, 56.

¹⁶⁹ Ångström, I. L. Notices on the artistic connection between Sweden and Baltic region in the 16th and 17th centuries. – Rmt.: Kunst und Architektur im Baltikum in der Schwedenzeit. Koost. L. O. Larsson. (Homburger Gespräche 1990 und 1991, 13.) Kiel, 1993, 45.

Madalmaades spetsialiseerunud. Sel ajal ei olnud enamik Madalmaades ostetud maale tellimustööd.¹⁷⁰ On ka teada, et Rootsi kuningas Gustav Vasa tegi 1556 Lasse Pryssile ja Simon Hendriksonile ülesandeks hankida Tallinnast madalmaade päritoluga maale.¹⁷¹ See on märk, et Tallinnas leidus tol ajal ka madalmaade päritoluga maale. Kunstikaubanduse algusest Tallinnas annavad tunnistust andmed graafikaga kaubitsemise kohta.

Suure tõenäosusega võib väita, et Tallinna tavakodaniku privaatportree loojaks on olnud kohalik meister. 16. sajandi keskel (1541–1552) tegutses siin maalija ja portretist Caspar Streuss¹⁷², keda Rootsi kuningas Gustav Vasagi oleks meelstasti oma õukonna portretistina näinud, samuti maalija Lambert Glandorp¹⁷³. Sajandivahetusel töötanud tuntumatest meistritest võib mainida veel Hans Wiket¹⁷⁴ ja Christian Frieset¹⁷⁵. Piisavalt professionaalseid maalijaid oli Tallinnas ka 17. sajandi teisel poolel: Hans ja Albrecht von Hembsen, Peter Wichertes, Matthias Artz, Johann Aken, loomulikult Ernst Wilhelm Londicer jpt.¹⁷⁶

Tallinnas leidus kunstitellimuste täitmiseks vajalikke meistreid ja piisavalt nõudlikku publikut. Kunstikogude arv ja neis leiduvate maalide hulk 17. sajandil annavad tunnistust Tallinna kodaniku kasvavast iseteadvusest, väärikusest ja jõukusest. Oli saanud prestiižikaks representeerida ennast ja oma suguvõsa ning rõhutada oma ühiskondlikku seisundit (paraadportreed), teisalt ei olnud sugugi vähetahtis maalide puhtdekoratiivne, elamut kaunistav funktsioon.

¹⁷⁰ Campbell, L. The art market in the southern Netherlands in the fifteenth century, 191.

¹⁷¹ Ångström, I. L. Notices on the artistic connection between Sweden and Baltic region, 46.

¹⁷² Kangroopool, R. Tallinna maalijad ja puunikerdajad, 119.

¹⁷³ Samas, 118.

¹⁷⁴ Samas, 119.

¹⁷⁵ Samas, 120.

¹⁷⁶ Kodres, K. Tallinna maalijad 17. ja 18. sajandil. – Rmt.: Kunstiteaduslikke uurimusi, 7. Tallinn, 1994, 134–155.

MALEREI UND GRAPHIK IM BESITZ DER TALLINNER BÜRGER IM 16. UND 17. JAHRHUNDERT

Pia EHASALU

Der vorliegende Beitrag gibt eine Übersicht über die Geschichte des Kunstsammelns in Tallinn im 16. und 17. Jahrhundert. Bei der Behandlung der Kunstsammlungen der Tallinner Bürger hat man sich nur mit Gemälden und Graphik beschäftigt, die ebenso in den Sammlungen befindliche Plastik u.a. Kunstgegenstände werden hier nicht untersucht.

Aufgrund der Archivmaterialien versucht man die Vorliebe für den gewissen Themenkreis und die mögliche Herkunft der Gemälde festzustellen, ebenso werden die Größe der Gemäldesammlungen und die Anzahl der Sammler während des 16. und 17. Jahrhunderts mit Hilfe der Statistik behandelt.

Über die Kunstsammlungen der Tallinner Bürger im 16. und 17. Jahrhundert gibt es bisher keine übersichtliche Untersuchungen. Ein Artikel von K. Kodres über die Innenausstattung der Tallinner Bürgerhäuser im 17.–18. Jahrhundert bietet einigermaßen Information über die Gemäldesammlungen aus dem Besitz der Tallinner Bürger. Ebenso wird in einem Aufsatz von H. v. z. Mühlen "Besitz und Bildung im Spiegel Revaler Testamente und Nachlässe aus der Mitte des 17. Jahrhunderts" die Vermögenslage, Bildung und Interessengebiete der Tallinner Bürger behandelt.

Die vorliegende Behandlung beruht auf Archivangaben, wesentlich auf den Nachlassinventaren der Tallinner Bürger aus dem 16. und 17. Jahrhundert, die glücklicherweise in großer Anzahl erhaltene geblieben sind und im Tallinner Stadtarchiv aufbewahrt werden.

Die Terminologie für die Bezeichnung der Gemälde in den Nachlassinventaren ist vielfältig; es ist nicht immer identifizierbar, ob es um Gemälde handelt oder nicht. Im 16. und 17. Jahrhundert wurden die Gemälde meist bezeichnet als *Tafell*, *gemaledede Tafel*, *vermalede Brede*, *Bildentafelke*, *Tafelbilde*, *Bild. Tafell*, *gemaledede Tafell* und *Bild*. Nur mit dem 16. Jahrhundert beschränkt die Benutzung der Bezeichnungen: *vermalet* (*gemalet*) *Laken*, *Lakenbilde*. Als Termini für Porträts kommen *Konterfeit* (*Abconfeigung*, *Contrafett*) und *Bildniss* sowohl im 16. als auch im 17. Jahrhundert vor. *Schilderey* als Terminus findet man in den Nachlassinventaren erst seit dem zweiten Viertel des 17. Jahrhunderts. Die in den Nachlassinventaren aufgezählten Gemälde sind nicht taxiert, kaum gibt es zusätzliche Information über die Meister. Äußerst selten kann man zugrunde der Bezeichnungen der Gemälde etwas über die Herkunft der Gemälde vermuten. Die Gemälde wurden meistens als *gross*, *klein*, *schlecht*, *alt* oder *neu* charakterisiert, genauere Bezeichnungen über den Themenkreis der Gemälde sind selten. Tatsächlich kann man nur laut der verwendeten Bezeichnungen *Conterfeit* oder *Schilderey* statistische Analyse durchführen.

Auf Grund der Archivmaterialien kann man sagen, daß schon im 16. Jahrhundert die wohlhabenden Tallinner Bürger Gemälde besaßen, in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts kann man die Herausbildung der kleineren Gemäldesammlungen (bis 12 Gemälde) beobachten. Bevorzugt wurden im 16. Jahrhundert religiöse und allegorische Gemälde, ebenso Porträts. Die Anzahl der Gemäldesammlungen und die Zahl der Gemälde in den Wohnhäusern der Tallinner Bürger vergrößerte sich erheblich während des 17. Jahrhunderts. Der Besitz der Gemälde und Graphiken war im Laufe des 17. Jahrhunderts in Tallinn recht üblich geworden und beschränkte sich nicht mehr nur auf die wohlhabende Oberschicht. Unter den Kunstsammlern waren verschiedene Stände und Ämter

vertreten: Kaufleute und Literaten, sogar Handwerker. Thematisch wurde im 17. Jahrhundert schon Porträtkunst bevorzugt. Wenn im 16. Jahrhundert in den Behausungen der Tallinner Bürger nur die Bildnisse der Besitzer und einige offizielle Porträts vorkommen, so kann man im 17. Jahrhundert schon von den Porträts der anderen Familienmitglieder, Verwandten und Freunde reden. Die Anzahl der offiziellen Porträts im Privatbesitz ist im 17. Jahrhundert gering, waren sie ja bemerkenswert teurer als Privatporträts. Früh kommt Graphik in Tallinner Privatsammlungen vor, im 16. Jahrhundert noch als *hupen papieren bilde* bezeichnet. Holländische Kupferstiche, mit oder ohne Umrahmung, findet man ebenso im 17. Jahrhundert in Tallinner Bürgerhäusern, als Verkaufsartikel aber auch in den Krämerbuden. Graphik – Einzelblätter oder eingebunden in einem Album, ebenso illustrierte Bücher – bedienten aber nicht nur für dekorative Ausschmückung der Bürgerhäuser, sondern wurden auch als Vorbilder für Handwerker in ihrer alltäglichen Arbeit ausgenutzt. Die Gemäldesammlungen Tallinner Bürger im 16. und 17. Jahrhundert zeugen von der Einbürgerung der europäischen Sammeltraditionen auch im damaligen Tallinn.